

Zemzem Kuyusu'nun girişi ve Kâbe'den bir görünüş

mesâlik adlı eserinin sonundaki şiirler arasında Hz. Peygamber'e hitaben yazılmış manzum bir arzuhal de bulunmaktadır. Buhârî Mukarriri Bekir Sıdkı'nın otuz beyitlik *Menâsik-i Hac Manzumesi* de (İstanbul 1329) bu türe bir örnek teşkil eder. Mensur ve manzum sîrelerde de Hz. Peygamber'in Vedâ haccını anlatan bölümlere ve bu arada menâsik-i hacca dair bilgilere yer verilir. Özellikle manzum sîrelerdeki bu bölümler hac edebiyatının didaktik örnekleri arasında zikredilebilir. Türk dinî edebiyatının ansiklopedik mahiyetteki eserlerinde de hac üzerinde durulduğu görülür. Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin *Muhammediyye* adlı eserindeki "Haccetü'l-vedâ" ile Ahmed Bican'ın *En-vârü'l-âşıkîn*'indeki "Faslün fi'l-hac" başlıklı bölümler buna örnek olarak gösterilebilir.

Hacca dair manzum ilmihaller de kaleme alınmıştır. Bu tür eserlere *Tercüme-i Şir'âti'l-İslâm* adlı bir kitap (İstanbul 1293) örnek verilebilir. Eski ve yeni ede-

biyatta hac konusunda yazılmış müstakil manzumeler ayrı bir grup teşkil edecek kadar çoktur. Yûnus Emre'nin, "Allah evi ziyârettir ben ona varmak isterim / Muhammed'in güzel nûrun gözümle görmek isterim" mısraları ile başlayan beş beyitlik şiiri bunların ilk örneği kabul edilebilir. Birçok mutasavvîf şair tarafından kaleme alınan bu tür şiirler, aynı zamanda zil-hicce ayında tekkelerde hac ilâhisi olarak okunmak üzere bestelenmiştir.

Hacıları uğurlama ve karşılama törenleri için, ayrıca hacca gidişi teşvik amacıyla destan ve ilâhiler kaleme alınıp bestelenmiştir. *İlâhî-yi Hüccâc* (Millî Ktp., Cönk, nr. 108) bu türden bir eserdir. Cönk şeklinde basılmış *Mekke İlâhisi* adlı bir mecmuada (İstanbul 1317) "Kâbe İlâhisi", "Mekke İlâhisi", "Zemzem İlâhisi", "Arafat İlâhisi", "Vedâ İlâhisi", "Medine İlâhisi" gibi başlıklar altında birçok ilâhi yer almaktadır.

RAHMİ YARAN

Seyahatnâmeler. Kur'an ve Sünnet'teki seyahatle ilgili teşvikler yanında süratle gelişen fetihler sonucu İslâm dünyasının geniş bir coğrafyaya yayılması, İslâm ülkelerini ve bunları birbirine bağlayan yolları tanıma ihtiyacını doğurdu. Siyasî, idarî, askerî ve ticarî sebeplerle birlikte ilim tahsili ve hac görevini yerine getirme arzusunun doğurduğu bu ihtiyaç, erken zamanlardan itibaren bir seyahatnâme literatürünün oluşmasına zemin hazırladı. Seyahat intibalarının kaleme alınması III. (IX.) yüzyıldan itibaren başlamakla birlikte bunlar müstakil olmayıp tarih ve coğrafyaya dair eserlerin içinde yer almıştır. Müstakil eserlerin ancak V. (XI.) yüzyılda yazılmaya başlandığı görülmektedir (başlangıçtan günümüze kadar yazılan seyahatnâmelerin bir listesi için bk. İbn Sûde, II, 333-337; Ahmed Ramazan Ahmed, s. 17-20).

Meşhur coğrafyacı Ya'kübî (ö. 292/905 [?]) *Kitâbü'l-Büldân*'da, Kûfe'den Me-

dine ve Mekke'ye ulaşan yol güzergâhındaki konak yerleriyle Mekke ve Mescid-i Harâm'a dair kısa bilgilere yer vermiştir. İbn Hurdâzbih *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'te ve Kudâme b. Ca'fer *Kitâbü'l-Harâc*'da, çeşitli şehirlerle Mekke ve Medine arasındaki konak yerlerini kısaca zikrederken İbn Rüste *el-A'lâku'n-nefise*'de bazı önemli şehirlerle Mekke arasındaki yol güzergâhı yanında Mekke ve Kâbe tarihi, Kâbe ve Mescid-i Harâm'ın özellikleri, Zemzem Kuyusu, Harem ve hac menâsikinin ifa edildiği diğer mekânlarla Medine ve Mescid-i Nebevî hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. İstahrî *Mesâlikü'l-memâlik*, İbn Havkal *Şüretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* ve Makdisî *Ahşenü't-tekâsîm*'de ülkelerin anlatımına Mekke'nin kible olarak taşıdığı önem sebebiyle Arap yarımadasıyla, bu bölgeye de Mekke ile başlamışlar; Mekke, Kâbe, Mescid-i Harâm, Harem ve hacla ilgili diğer mekânlarla Medine hakkında özet bilgiler vermişlerdir. Ebû Ubeyd el-Bekrî *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'te İbn Rüste gibi nisbeten tafsilâtli mâlûmat verirken Mekke'ye dair konularda daha çok Ezrakî'nin *Ahbâru Mekke'sine* dayanmıştır. İdrîsî de (ö. 560/1165) *Nüzhetü'l-müşâtâk*'ta Mekke ve çevresiyle Medine hakkında kısa bilgilerle yetinmiştir.

Asıl hedefleri coğrafi mâlûmat vermek olan bu âlimler yanında İslâm dünyasını gezip görmek ve hac görevini ifa etmek isteyen seyyahlar da vardır. Esasen hemen bütün seyahatlerde hac temel ve ortak âmil olarak görülmektedir. Özellikle Batı İslâm dünyasından Doğu'ya yapılan yolculukların en önemli sebebinin hac ve ilim tahsili teşkil etmiştir (bu konuda kaleme alınan seyahatnâmelerin bir listesi için bk. Hâlid b. fsâ el-Belevî, nâşirin mukaddimesi, I, 72-79). Klasik dönem hac seyahatnâmeleri bazan yıllarca süren yolculuklar boyunca, başta Mekke ve Medine olmak üzere gezilip görülen yerlerle ilgili coğrafi ve tarihî mâlûmat yanında içtimâî, iktisadî ve kültürel hayata dair intibaları ihtiva etmeleri, İslâm dünyasının değişik yörelerinden gelen hacıların örf ve âdetlerini, bu arada bilgi mübâdelelerini yansıtmaları, çeşitli tarihlerde hacın eda edilişi sırasında görülen uygulamalar ve özellikle Kâbe ve Mescid-i Harâm'la çevredeki diğer ziyaretgâhlarda tarih boyunca meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi vermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır.

İranlı şair ve seyyah Nâsır-ı Hüsrev, hac niyetiyle Merv'den başlayıp yine orada sona erdirdiği, yaklaşık altı yıl sekiz ay süren (23 Şâban 437-26 Cemâziyelâhir 444/5 Mart 1046-23 Ekim 1052) yolculuğunu Farsça kaleme aldığı *Sefernâme* adlı eserinde anlatmıştır. Ch. Schefer tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanan eserin (Paris 1881) daha sonra çeşitli neşirleri yapılmıştır (Muhammed Debîr-i Siyâkî'nin neşri özellikle anılmalıdır: Tahran 1354, 1363, 1369 hş.). *Sefernâme*'yi Yahyâ el-Haşşâb Arapça'ya (Kahire 1945), W. M. Thackston İngilizce'ye çevirmişlerdir (New York 1985). Bu seyahati sırasında Anadolu, Suriye, Lübnan, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'yı da dolaşan Nâsır-ı Hüsrev 438 (1047), 439, 440 ve 442 (1051) yıllarında olmak üzere dört defa hacca gitmiştir. Çok kısa süren ilk üç hac ziyaretinden sadece ikincisinde Medine ve Mescid-i Nebevî hakkında özet bilgi veren müellif, Mekke'de altı ay mücâvir kaldığı son hacı sırasında hacın eda edilişi, Mekke, Kâbe, Mescid-i Harâm, hac görevinin ifa edildiği diğer yerler ve içtimâî hayatla ilgili intibalarını anlatmıştır.

Bugüne ulaşan meşhur hac seyahatnâmelerinin çoğu Batı İslâm dünyasına mensup âlimler tarafından kaleme alınmıştır. Bunlardan İbn Cübeyr'in *er-Rihle'si* tam bir hac seyahatnâmesi olup bu türün ilk ve en hacimli örneklerinden biridir. İlk defa William Wright tarafından yayımlanan eseri (Leiden 1852) daha sonra M. J. de Goeje (Leiden-London 1907) ve H. Nassâr (Kahire 1374/1955) neşretmiş, ayrıca İtalyanca, İngilizce ve Fransızca'ya çevrilmiştir (*El²* [İng.], III, 755). İbn Cübeyr, 19 Şevval 578-22 Muharrem 581 (15 Şubat 1183-25 Nisan 1185) tarihleri arasında gerçekleştirdiği, Gırnata'dan (Granada) başlayıp yine orada tamamladığı seyahati sırasında Mekke'de sekiz ay aşkın bir süre kalmış; Mekke, Harem, Kâbe, hacın ifa edilişi, çevredeki ziyaret yerleri, içtimâî hayat ve hacıların ilgili gözlemlerini günlük şeklinde ve ayrıntılı bir tarzda anlatmıştır. Beş gün kaldığı Medine ve çevresi hakkında da bilgi vermiştir.

Ebû Muhammed el-Abderî, 25 Zilkade 688 (10 Aralık 1289) tarihinde Mağrib'den (Fas) çıktığı hac yolculuğu sırasında gördüğü yerlere dair coğrafi bilgileri, sosyal hayat ve özellikle ilim ve kültür hayatıyla tanıştığı ulemâ hakkındaki intibalarını *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adlı seyahatnâmesinde toplamıştır (nşr. Muham-

med el-Fâsî, Rabat 1968; nşr. Ahmed b. Cedv, Kostantîne, ts.).

İbn Rüşeyd, doğum yeri Sebte'den (Ceuta) yola çıkarak 683-686 (1284-1287) yılları arasında gerçekleştirdiği hac seyahatini *Mil'ül-Ûybe bimâ cümü'a bi-tûli'l-ğaybe fi'l-vicheti'l-vecihe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe* adlı eserinde anlatmıştır (nşr. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hûce, II, Tunus 1402/1982; III, Tunus 1981; V, Beyrut 1408/1988). Eserin V. cildi Haremeyn, Kahire ve İskenderiye'ye ayrılmıştır. İbn Rüşeyd, 684'te (1286) yerine getirdiği hac ziyareti sırasında gidip ve dönüşte Medine'de üçer gün, Mekke'de ise dokuz gün kalmıştır. Medine hakkındaki kısa intibalarından sonra burada tanıştığı âlimlerle ilgili ayrıntılı bilgi veren İbn Rüşeyd Mekke'ye varışından itibaren hacın eda edilişi, buna dair fikhî hükümler ve hac menâsikinin ifa edildiği yerler hakkında siyer ve Mekke tarihi kitaplarından aldığı mâlûmatı kaydeder. Daha sonra diğer şehirlerde olduğu gibi burada tanıştığı âlimleri anlatır, aralarında geçen sohbet ve tartışmaları zikreder. Eser bu özelliğiyle geniş bir fehrese (bernâmec) mahiyetindedir.

Kâsım b. Yûsuf et-Tücbî de Sebte'den hareketle 696 (1297) yılında ifa ettiği hacca dair intibalarını *Müstefâdü'r-rihle ve'l-ığtirâb*'da anlatmış, kitabın günümüze ulaşan Mısır-Mekke kısmı Abdülhafiz Mansûr tarafından neşredilmiştir (Tunus 1395/1975). İbn Rüşeyd gibi Tücbî de gezip gördüğü yerlerde tanıştığı ve faydalandığı âlimlerden söz etmekte, ayrıca kaleme aldığı *Bernâmec* adlı eserinde de (nşr. Abdülhafiz Mansûr, Tunus 1981) bu bilgiler önemli yer tutmaktadır. Tücbî'nin hacın ifası sırasında şahit olduğu bid'atları, hacıların örf ve âdetlerini zikredip tenkit etmesi bu seyahatnâmenin dikkat çeken yönlerinden biridir.

İbn Battûta, hac niyetiyle doğum yeri olan Tanca'dan yola çıkmış ve yaklaşık otuz yıl süren (Receb 725-Zilkade 754/Haziran 1325-Aralık 1353) seyahatiyle ilgili intibalarını, kısaca *Rihletü İbn Battûta* diye tanınan *Tuĥfetü'n-nüzzâr fi ġarâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* adlı eserinde toplamıştır. İlk defa Ch. F. Defrémery ve B. R. Sanguinetti tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanan eserin (I-IV, Paris 1853-1859) daha sonra çeşitli baskıları yapılmış, son olarak da Ali el-Müntasir el-Kettânî tarafından yayımlanmıştır (I-II, Beyrut 1395/1975, 1979, 1981, 1985). *Tuĥfetü'n-nüzzâr* çeşitli Doğu ve

Batı dillerine tercüme edilmiştir (*El* [İng.], III, 736). Bu seyahati sırasında Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Haremeyn, Yemen, Güney Afrika sahilleri, Irak, İran, Anadolu, Kafkasya ve Uzakdoğu'yu dolaşan İbn Battûta 726 (1326), 727, 728, 729, 732 ve 749 (1349) yıllarında olmak üzere altı defa haccetmiştir. 727-730 (1327-1330) yılları arasında mücâvir kalkan İbn Battûta hac ve Haremeyn'e dair intibalarını ilk haccı sırasında anlatmakta, Mekke ve Medine ile çevresindeki ziyaret yerleri, Mescid-i Nebevî, Kâbe, Mescid-i Harâm, hacla ilgili uygulamalar, Mekke ve Medine'deki sosyal hayat, buradaki yöneticiler ve tanınmış âlimler hakkında bilgi vermektedir.

Hâlid b. İsâ el-Belevî, doğum yeri olan Gırnata'ya bağlı Kantûriye'den başlayıp yine orada tamamladığı ve yaklaşık beş yıl süren (Cemâziyelevvel 735 - Zilhicce 740/Ocak 1335 - Haziran 1340) hac seyahatini *Tâcû'l-mefrîk fi tahliyeti 'ulemâ'î'l-Meşriq* adlı eserinde anlatmıştır (I-II, nşr. Hasan es-Sâih, Muhammediye, ts.). 737'de (1337) hac farızasını ifa eden Belevî, Medine ve Mekke ile buralardaki ziyaret yerlerine dair intibalarını yer yer edebî bir üslûpla ve ayrıntılı olarak kaydetmekte, bu arada görüşüp faydalandığı ulemâyı tanıtmaktadır.

VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra Kuzey Afrika'dan ve özellikle Endülüsten hac ve ilim tahsili maksadıyla Doğu'ya yapılan seyahatlerde bir azalma görülmektedir. Bunun başlıca sebebi cihada öncelik verilmesi ve ulemânın bu konudaki telkinleridir (Ahmed Ramazan Ahmed, s. 320). Kalesâdî, Gırnata'ya bağlı Besta'dan (Baza) 840 (1436) yılında başladığı, on beş yıl kadar süren hac yolculuğuyla ilgili olarak kısaca *Rihletü'l-Kalesâdî* adıyla anılan *Temhîdû't-tâlib ve münteha'r-râgib ilâ a'le'l-menâzil ve'l-menâkib*'i kaleme almıştır (nşr. M. Ebû'l-Efcân, Tunus 1398/1978). Bu eser de müellifin tanışıp ilim tahsil ettiği ulemâdan bahsetmesi sebebiyle bir fehrese özelliği taşır. Kalesâdî 851 (1447) yılında ifa ettiği hac ve umreden de kısaca bahsetmektedir.

Ebû Sâlim el-Ayyâşî *Mâ'û'l-mevâ'id* adını verdiği, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye* diye tanınan eserinde (I-II, Fas 1306, 1318; Rabat 1397/1977) 1059 (1649), 1064 (1654) ve 1076 (1666) yıllarında gerçekleştirdiği hac yolculukları vesilesiyle Fas-Mekke kervan yolu üzerindeki şehirleri, buralardaki içtimaî hayatı, görüşüp ders

ve icâzet aldığı âlimleri ve tasavvuf ehlini anlatmıştır.

Evlîya Çelebi *Seyahatnâme*'sinin IX. cildini (İstanbul 1935), 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671) tarihinde İstanbul'dan başladığı hac yolculuğuna ayırmış, yol boyunca uğradığı yerler yanında Medine ve Mekke ile buralardaki ziyaret yerleri, içtimaî hayat, dinî yapılar, Mescid-i Nebevî, Kâbe, Mescid-i Harâm, hac menâsikinin icra edildiği yerler ve haccın ifa edilmesiyle ilgili etraflı bilgi vermiştir.

Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî evliyâ ve ulemâ ile görüşmek, ölenlerin kabirlerini ziyaret etmek ve hac farızasını yerine getirmek üzere 1 Muharrem 1105-5 Safer 1106 (2 Aralık 1693-25 Eylül 1694) tarihleri arasında Suriye, Mısır ve Hicaz'a yaptığı yolculuğuyla ilgili izlenimlerini *el-Hakîka ve'l-mecâz fi'r-rihle ilâ bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz* adlı seyahatnâmesinde toplamıştır. Ahmed Abdülmeccid Herîdî tarafından Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de (Coğrafya, nr. 344) mevcut nüshası esas alınarak tipkibasımı yapılan eserin (Kahire 1986) üçüncü bölümü Haremeyn hâtıralarına ayrılmıştır. Nablusî, günlük şeklinde kaydettiği kendi müşahedeleri yanında daha önceki seyahatnâmelerden, tarih, coğrafya, tabakat, hadis ve fıkıh kitaplarından da faydalanarak Mekke ve Medine ile çevresindeki ziyaret yerlerinden, buradaki bazı örf ve âdetlerden, görüşüp sohbetlerde bulunduğu ulemâdan söz etmiştir.

Cezayirli âlim Hüseyin b. Muhammed el-Versilânî *Nüzhetü'l-enzâr fi fazli 'ilmi't-târih ve'l-aşbâr* adını verdiği, *er-Rihletü'l-Versilânîyye* diye tanınan eserinde (nşr. Muhammed b. Ebû Şeneb, I-II, Cezayir 1908) 1179 (1765) yılında çıktığı hac yolculuğunu anlatmaktadır. Şahsî müşahedeleri yanında daha önceki seyyahlardan ve özellikle Ayyâşî'den nakillerde bulunan Versilânî, tanıştığı ulemâ ve meşâyih hakkındaki mâlumât yanında hacla ilgili fikhî bilgiler de verir. Eserin büyük bir bölümü Haremeyn'e dair intibalarına ayrılmış olup burada Mekke'ye nisbetle Medine ve çevresine dair daha fazla mâlumât bulunmaktadır.

Tunuslu edip ve yazar Muhammed b. Osman es-Senûsî, İtalya ve Türkiye üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatini (7 Receb 1299-26 Rebülevvel 1300/25 Mayıs 1882 - 4 Şubat 1883) *er-Rihletü'l-Hicâziyye* adlı eserinde anlatmıştır (I-III, nşr. Ali eş-Şenûfî, Tunus 1396 - 1398/1976-1978). Eserin I. cildinde İtalya, II. cildinde

Türkiye ve Hicaz hâtıralarına yer veren müellif III. cildi tanıştığı ulemâyı ayrırmıştır.

Moritanyalı âlim Muhammed Yahyâ b. Muhammed el-Velâfî de altı yıl üç ay süren (7 Receb 1311-6 Şevval 1317/14 Ocak 1894-7 Şubat 1900) hac yolculuğuyla ilgili hâtıralarını *er-Rihletü'l-Hicâziyye* adıyla kaleme aldığı bir kitapta toplamıştır (nşr. M. Hâccî, Beyrut 1990). Velâfî, 1313 (1896) yılında ifa ettiği hac farızası vesilesiyle Mekke'de bir ay, Medine'de dört ay kalmış ve buradaki ziyaretlerini günlük şeklinde çok kısa olarak anlatmıştır.

Mısır'da 1318'de (1901) mahmil kumandanlığı yapan, 1320 (1903), 1321 ve 1325 (1908) yıllarında hac emirliği görevinde bulunan İbrâhim Rifat Paşa, hac yolculuklarına ait izlenimlerini daha sonraki yıllarda tarihî, coğrafi ve dinî bilgiler de ekleyerek *Mir'âtü'l-Haremeyn evi'r-raha-lâtü'l-Hicâziyye ve'l-hac ve meşâ'iruhü'd-dîniyye* adıyla yayımlamıştır (I-II, Kahire 1344/1925). Hac kfilesinin güzergâhı, Haremeyn'deki hac menâsikinin ifa edildiği mekânlarla diğer ziyaret yerleri hakkında mâlumât veren müellif, Haremeyn'de içtimaî ve iktisadî hayat ve hacle ilgili bilgilere geniş yer ayırmış, ayrıca Arap yarımadasının tarih ve coğrafyası ile İslâmî fetihlere de temas etmiştir. Bu arada müellifin çektiği çok sayıda fotoğraf da tarihî belge olarak büyük önem taşımaktadır. Mısırlı yazar Muhammed Lebib el-Betenûnî, hidiv II. Abbas Hilmi'nin 1327 (1909) yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunu, onun emriyle *er-Rihletü'l-Hicâziyye* (Kahire 1328, 1329) adlı bir kitapta anlatmıştır. Betenûnî yolculuk boyunca uğradıkları yerlerin coğrafyası, tarihi, tarihî eserleri ve hac menâsikiyle ilgili etraflı bilgi vermiş, esere harita ve resimler eklemiştir.

Avrupalı seyyahların Arap yarımadasına yönelik ilk seyahatlerinin XVI. yüzyılda başladığı görülür. Bunların bir kısmı şahsî merakla bu yolculuğa çıkarken çoğu bölgeyi tanımak için özel görevle gönderilmiştir. Bu seyyahlardan sadece bir kısmı Haremeyn'i ziyaret edebilmiş, bunlar da gayri müslimlerin Mekke'ye girmesi yasak olduğundan ya müslüman kılgına girerek veya İslâmiyet'i kabul ederek bu ziyareti gerçekleştirmiştir. Bu seyyahların ilki, İtalyalı paralı bir asker olan Ludovico di Varthema'dır. Aralık 1502'de Venedik'ten yola çıkan Varthema İskenderiye, Kahire, Beyrut, Trablus ve Ha-

lep üzerinden Şam'a varmış ve burada tanıştığı bir hıristiyan mühtedi vasıtasıyla hac kafilesine eşlik eden askerî birliğe katılmıştır (Nisan 1503). Varthema, Avrupalı bir mühtedi olarak Yûnus adıyla hac kafilesinde yer almış, hacdan sonra Cidde ve Aden üzerinden Uzakdoğu'ya gitmiş ve 1508 yılında Avrupa'ya dönmüştür. Seyahat intibalarını *Itinerario de Ludovico di Varthema* (Rome 1510; trc. J. W. Jones, *The Travels of Ludovico di Varthema*, nşr. G. P. Badger, London 1863) adlı kitabında toplayan Varthema, kısa bir süre kaldığı Medine ve Mekke'de yörenin topografyası ve müslümanların ibadetlerinden çok çevrede gördüğü ilgi çekici şeyleri anlatmıştır. Eser, Joseph Pitts'in *A True and Faithful Account of the Religion and Manners of the Muhammadians*'ı (Exeter 1704) yayımlanincaya kadar yaklaşık 200 yıl boyunca bu konuda bir Batı dilindeki tek kitap olma özelliğini korumuştur.

XVI ve XVII. yüzyıllarda Haremeyn'i geçen bazı Avrupalılar'a rastlanmakla birlikte bunların hiçbiri Varthema kadar bilgi toplayabilmiş değildir (Trench, s. 20-25; Bidwell, s. 118-120). Deniz seyahatlerine meraklı İngiliz Joseph Pitts korsanlar tarafından esir alınarak Cezayir'de iki defa satılmış ve ikinci sahibinin baskısıyla müslüman olduğunu söylemiştir. Daha sonra satıldığı efendisiyle birlikte muhtemelen 1685 yılında hacca gitmiştir. Mekke'de hürriyetine kavuşmasına rağmen tekrar Cezayir'e dönen Pitts burada yedi yıl kaldıktan sonra İzmir'e, oradan da 1693 yılında İngiltere'ye gitmiştir. Pitts, yukarıda adı geçen kitabında hac menâsikiyle ilgili doğru bilgi vermesine rağmen hâtıraları yabancılara karşı ön yargılı tipik İngiliz tavrını yansıtır (Bidwell, s. 27).

Seyahat intibalarını bir kitapta toplayan Avrupalı seyahatlardan biri de kimliği tam olarak bilinmeyen Domingo Badia y Leblich adlı İspanyol'dur. Domingo Valencia'da Arapça öğrenmiş ve İspanya hükümeti veya daha kuvvetli bir ihtimalle Napolyon adına bu seyahati yapmıştır. Bir prens kisvesi altında Ali Bey adıyla Tanca'dan yola çıkan (Haziran 1803) Domingo 23 Ocak-2 Mart 1807 tarihleri arasında Mekke'de kalmış ve oldukça itibar görmüştür. Onun seyahatnâmesi (*Travels of Ali Bey*, I-II, London 1816, 1907; Reading 1993), Batı'da Mekke ile ilgili olarak kaleme alınan ilk sistematik rapor özelliğini taşır.

Almanya'da ve İngiltere'de şarkiyat tahsili gören ve Arapça öğrenen İsviçreli Johann Ludwig Burckhardt, merkezi Londra'da bulunan Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa tarafından Fizan üzerinden Sahrâ'nın güneyine doğru bir keşif gezisiyle görevlendirilmiş, Arapça konuşması ve müslüman kimliği edinmesi amacıyla Suriye'ye gönderilmiştir. Halep'te Kur'an ve fıkıh dersleri alan Burckhardt, keşif gezisi için Kahire'ye kadar gitmişse de Sahrâ seferini gerçekleştireceği güvenilir bir kerivan bulamadığından hac yolculuğuna çıkmaya karar vermiştir. Bu arada müslüman olduğunu da ilân etmiş ve Taîf'te Mehmed Ali Paşa'nın huzurunda dinî konularda sorulan sorulara verdiği cevaplarla şüpheleri ortadan kaldırmıştı. 8 Eylül 1814'te Mekke'ye varan Burckhardt burada ve daha sonra gittiği Medine'de birkaç ay kalarak tekrar Kahire'ye dönmüştür. Burckhardt'ın seyahatiyle ilgili izlenimlerini anlattığı *Travels in Arabia* (London 1829, 1968; Weimar 1830), benzeri kitaplar içinde en doğru ve tarafsız bilgi veren eserdir. Daha sonra Richard Francis Burton tarafından da incelenen eserde düzeltilmesi gereken hiçbir şeyin bulunmadığı tesbit edilmiştir (Bidwell, s. 55).

İngiliz seyyahı Sir Richard Francis Burton Oxford'da Arapça öğrenmiş, daha sonra Royal Geographical Society tarafından Arabistan'ın doğu ve orta bölgelerinin haritasını çıkarmakla görevlendirilmiş, Arapça'yı daha iyi öğrenmesi için de Arap ülkelerine gönderilmiştir. Bu ülkelerde önce İranlı bir asilzade, ardından bir derviş ve nihayet Afgan asıllı bir İngiliz doktoru kimliğiyle dolaşmış, Ezher'de derslere devam etmiştir. Buradan hac yolculuğuna çıkan Burton 25 Temmuz 1853'te Medine'ye, 13 Eylül'de Mekke'ye varmış ve hac ibadetini bir müslüman gibi yerine getirdikten sonra Kahire'ye, daha sonra da İngiltere'ye dönmüştür. Yolculuk intibalarını *Pilgrimage to al-Medina and Meccah* (I-II, London 1855) adlı eserinde son derece ayrıntılı ve kendinden önceki seyahatlardan daha heyecanlı bir şekilde anlatmıştır.

Bir İngiliz rahibinin oğlu olan John Fryer Keane Hintli mürettebatla birlikte gemi görevlisi olarak çalışmış, Cidde'de Hindistanlı bir prensin maiyetine girip Mekke'ye gitmiştir. Buradaki intibalarını *Six Months in Meccah: An Account of the Muhammedan Pilgrimage to Meccah*

(London 1881) adıyla kitap haline getiren Keane, haclıların dinî samimiyetinden ve bunun meydana getirdiği derin mânevîyattan çok etkilenmiştir (Bidwell, s. 128).

Hollandalı müsteşrik Christiaan Snouck-Hurgronje, hacın Endonezyalı hacılar üzerindeki tesirleri ve bunun Hollanda sömürge yönetimi aleyhine doğurduğu sonuçlar hakkında araştırma yapmak üzere görevlendirilince, Arapça pratiğini ilerletmek ve bu arada Endonezya haclılarıyla ilişki kurmak üzere Cidde'de beş ay, Mekke'de de altı ay kalmıştır. 1885 yılında Abdülgaffâr adıyla gerçekleştirdiği bu ziyaret sırasındaki müşahedelerini anlattığı *Mekka* (I-II, La Haye 1886-1889) adlı eserinin I. cildi Mekke tarihiyle ilgili mâlumatı, II. cildi de Mekke'deki içtimâî hayata dair izlenimlerini ihtiva etmektedir. Geniş muhtevası ile Batı dünyasında İslâm'ın dinî merkezi hakkındaki hemen hemen en önemli kaynak sayılan bu eserini kaleme almadan önce Snouck-Hurgronje doktora tezini de (*Het Mekkaansche Fest*, Leiden 1880) hac üzerine yapmıştı (XIX. yüzyılda Haremeyn'i ziyaret eden diğer Avrupalılar için bk. Bidwell, s. 137).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâlid b. İsâ el-Belevî, *Tâcû'l-mefrûk* (nşr. Hasan es-Sâih), Muhammediye, ts. (Sundûk İhyâ'it-türâsî'l-İslâmî), nâşirin mukaddimesi, I, 72-79; İbn Süde, *Delîlû mü'errihî'l-Magribî'l-akşâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, II, 333-370; Ahmed Ebû Sa'd, *Edebû'r-rihlât*, Beyrut 1961, s. 17-20, 108-127, 165-219; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebî'l-cuğrâfiyyi'l-Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963-65, I, 155-168, 199-200, 259-261, 298-302, 356-358, 367-368, 383, 421-433; II, 731, 765-767; Zekî M. Hasan, *er-Rahhâletü'l-müslimûn fi'l-üşûri'l-vüştâ*, Beyrut 1401/1981, s. 5-14, 35-45, 56-57, 70-88, 132-171; Nikola Ziyâde, *el-Cuğrâfiyye ve'r-rahâlât 'inde'l-Arab*, Beyrut 1982, tür.yer.; Hamed el-Câsir, *Eşherü rahâlâtü'l-hac*, Riyad 1402/1982; Hüsnî Mahmûd Hüseyin, *Edebû'r-rihle 'inde'l-Arab*, Beyrut 1403/1983, s. 5-53; R. Trench, *Arabian Travellers: The European Discovery of Arabia*, London 1986; Hüseyin M. Fehîm, *Edebû'r-rihlât*, Küveyt 1409/1989, s. 89-115; B. D. Metcalf, "The Pilgrimage Remembered: South Asian Accounts of the Hajj", *Muslim Travelers* (ed. D. F. Eickelman), Reading-Berkshire 1990, s. 85-107; R. Bidwell, *Travellers in Arabia*, Reading - Berkshire 1994; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahhâletü'l-müslimûn*, Cidde, ts. (Dârü'l-Beyânî'l-Arabî), s. 7-20, 51 vd., 239-251, 319-395; Seyyid Hâmid en-Nesâc, *Mışvârü kütübî'r-rihle*, Kahire, ts. (Mektebetü Garîb), tür.yer.; Atiyye Avde Ebû Serhan, "Eşerü'r-rahhâletü'l-müslimîn fi tarîfî'l-mücteme'âti'l-İslâmiyye", *Fayşal*, sy. 25, Riyad 1979, s. 31-34; A. Miquel, "İbn Battûta", *IEP* (İng.), III, 735-736; Ch. Pellat, "İbn Djubayr", a.e., III, 755; I. R. Netton, "Rihla", a.e., VIII, 528.

